

JOSEF MILON

OKRAJOVOST RUSKÉHO ANTIUTOPICKÉHO ROMÁNU. MONOPOL JEVENIJE ZAMJATINA?

Abstrakt

Článek předkládá přehled ruských antiutopických textů, převážně románů, s ohledem na jejich vývoj, vzájemné souvislosti a inspirační linie. Všímá si Jevgenije Zamjatina jako výrazné postavy antiutopického žánru nejen v ruském kontextu. Sledujte posuny, proměny a tendence, ke kterým v žánru antiutopie dochází a který se, pravděpodobně ze své vnitřní tematické podstaty, stává „vyčerpaným“ žánrem na okraji.

Abstract

Presented article is focused on the dystopian literary texts (novels, mainly) considering their evolution, contecture and inspiratory lines. The paper is spotting Yevgenii Zamyatin as an oustanding person of the genre of dystopia not just in the Russian context. It observes development, transformation and tendencies within the respective genre which is getting worn out and on a fringe perhaps due to its inner thematical essence.

Klíčová slova

antiutopie ■ román ■ Rusko ■ fantastická literatura

Key words

dystopia ■ novel ■ Russia ■ Fantastic

Položme si otázku, jestli ruská románová literatura má svébytný žánr, který bychom mohli označit za antiutopický román a zda stojí za to vytyčovat hranice mezi antiutopickými literárními díly románového charakteru na jedné straně a dramaty či novelami (povídkami) na straně druhé. Jinými slovy zda existuje ruský antiutopický román jako samostatný žánr, který by zasloužil samostatného průzkumu.

V této problematice hraje významnou roli fakt, že antiutopie obecně jako žánr vystupuje ad marginem ostatních žánrů po dlouhou dobu. Její chápání muselo nutně být (narozdíl od utopie, o které se někdy tvrdí, že „každá utopie je

do určité míry *religiózní*¹) nenáboženské, oproštěné od religiózních nánosů, což středověká literatura (a tím spíše ruská) s výrazným náboženským a církevním nábojem v oficiální rovině neumožňovala. Biblické pasáže a zejména *Apokalypsa* obsahují momenty, které z dnešního pohledu mají známky antiutopie (zkáza světa, zánik kultury), jejich celkový charakter ale antiutopický není. Příčinou krachu civilizace, tak jak jej znázorňují moderní antiutopie, totiž není božská síla, ale člověk, *homo technicus*. Průmyslovou revoluci 18. století můžeme označit za trigger, prvopočátek úvah o nadvládě strojů, zneužití techniky a o změně společenských struktur. Sociologický dopad průmyslové revoluce, přeměna tradiční společnosti na společnost moderní měly značný vliv na formování těchto idejí, které nutně musely najít svoje místo i v krásné literatuře.

V Rusku byla situace v této oblasti složitější než v západních částech Evropy. Dáno to bylo jednak zhruba stoletým zpožděním oproti Evropě, jednak nekonzistentním rozvojem průmyslu, který v Rusku nebyl, narozdíl od Evropy, spojen s liberalizací a demokratizací, nýbrž s rozevíráním nůžek mezi bohatými a chudými a směřováním k sociálním bouřím.² Na tomto pozadí je zajímavé, že vznik antiutopie jako literárního žánru je mezi Evropou a Ruskem podivuhodně synchronizovaný. Přestože byla Evropa o století napřed v průmyslu a technice, a tedy by bylo možné očekávat, že tyto elementy jako fundament antiutopii budou účastny vzniku antiutopických děl, nevznikly v ní žádné zásadní antiutopické texty. Naopak to bylo ruští spisovatelé, a zejména Jevgenij Zamjatin, kdo v tomto směru inspiroval západní spisovatele. Příčinou může být právě ona sociální liberalizace, která v Rusku neproběhla.

Vývoj ruského románu obecně je spojen s tím, že román plnil nejen funkci literární, ale též fungoval jako náhrada vědy. Román sloužil jako tribuna, jako „*textová maska k sdělování společensko-vědních a hlavně filozofických, ideologických a politických obsahů*.“³ Možná zde můžeme najít základ, podloží, ze kterého se vyvinul antiutopický román, ve kterém se sociálně a politicky kritický obsah neschovává za příběh, ale vystupuje *explicité*. Zároveň však v této explicitní formulaci, záměrné expozici dospěl antiutopický román (nejen ruský) hned zpočátku na svůj konec, neschopen dalšího vývoje a v petrifikované podobě ustrnul na mrtvém bodě. Další důvod, proč se ruský antiutopický román výrazněji nerozvíjel, byl čistě historický. Druhá světová válka nebyla tím pravým pozadím, na kterém by se mohl rozvíjet, stejně jako poválečné období, kdy vznikaly romány k válce se vracějící (Někrasov, Bykov, Baklanov). Následující období, léta 60. a 70., bylo ve znamení venkovské prózy a ovšem též počína-

¹ Егоров, Б.Ф.: Российские утопии: исторический путеводитель. Санкт-Петербург 2007, s. 3.

² Švankmajer, M. Dějiny Ruska. Praha, 2004, s. 287.

³ Pospíšil, I.: Ruský román znovu navštívený. Historie, uzlové body vývoje, teorie a mezinárodní souvislosti: od počátků k výhledu do současnosti. Brno 2005, s. 31.

jící postmoderny. Až perestrojka, očekávání z ní a zklamané naděje mohly být výživným substrátem románových antiutopií, ale nestalo se tak, autoři jakoby směřovali ke kratším prozaickým útvarům. Naší pracovní hypotézou je, že ruský antiutopický román stojí na okraji, periferii ostatních žánrů a jediným z ruských spisovatelů, kterému se povedlo napsat románovou antiutopii světového významu byl Jevgenij Zamjatin.

K žánrovému vymezení antiutopie

Profilování žánru *antiutopie* je nepochybně spjato s rozvojem jejího předchůdce a soupevníka – *utopie*. Vytváření vizi o dokonalejším uspořádání lidského společenství zajímalo již Platóna (*Ústava*), zakladatelským dílem žánru je latinsky psaný spis Thomase Mora (též psáno jako Moore) *Utopie* (1516) a klasickými utopiemi jsou též o století později vzniklé *Sluneční stát* (1625, jiný zdroj 1623) Thomase (Tommasa) Campanelly a *Nová Atlantida* (1626) Francise Bacona⁴. Místem děje bývá „jiné“ místo, často ostrov, město nebo tajemná země (Voltaireovo Eldorádo v *Candide neboli Optimismus*, přibližně 1758) a tento topos se často promítá i do samotných názvů literárních děl podobného typu.⁵ Název *utopie* pochází z řečtiny a vznikl spojením prefixu *ou* (ne) a základu *τόπος* (místo). V doslovném překladu označuje „místo, které není“ (angl. *nowhere*), v literárněvědné terminologii bývá chápán jako „*žánr fantastické literatury líčící alternativní model společenského uspořádání v pomyslné zemi*“.⁶ Model idealizovaného státu (společenského uspořádání) byl již v raných utopiích (More) spojen se soudobou kritikou mravů a společenského zřízení a tento negativní pól, mající často satiricko-ironický nádech se přes Rabelaise (*Gargantua a Pantagruel*, původně dvě knihy, společně poprvé 1542), Cervantese (*Don Quijot*, 1605), Swifta (*Gulliverovy cesty*, 1726), Rousseaua (*Nová Heloisa*, 1761), Černyševského (*Co dělat?*, 1863) vyprofiloval na počátku 20. století do varianty, která bývá označována jako *antiutopie*.

Slovníky literární teorie většinou antiutopii nezařazují jako samostatné heslo, nýbrž ji vysvětlují na pozadí hesla o utopii.⁷ Zčásti to může být spojeno s terminologickou nejednotností a snad i žánrovou neohraničeností množiny textů, na jejichž pozadí je cítit utopický podklad, ale které se svým charakte-

⁴ Mocná-Peterka: Encyklopedie literárních žánrů. Praha 2004, s. 667.

⁵ Srov. Huxley, A.: *Brave New World*; týž: *Ostrov*; Houlebecq, M.: *Možnost ostrova*; Verne, J.: *Tajuplný ostrov*.

⁶ Mocná-Peterka: Encyklopedie literárních žánrů, Praha 2004, s. 666.

⁷ Srov.: Mocná-Peterka: Encyklopedie literárních žánrů. Praha 2004; Vlašín, Š. (ed.): *Slovník literární teorie*. Praha 1977; Pavera, L. – Všeticka, F.: *Lexikon literárních pojmů*. Olomouc 2002.

rem od utopického kánonu liší. Terminologický úzus kolísá regionálně (v anglofonní oblasti je nejčastější podoba *dystopia*⁸, v ruském prostředí zůstává vžitý termín *антиутопия*⁹, české a polské prameny pracují často s *antiutopii*¹⁰) i tematicky. Termíny antiutopie a dystopie jsou v zásadě synonymy, slovo kakotopie (cacotopy, z řeckého *κακό*=špatný, tedy „špatné místo“) může být chápáno jako zobrazení světa, kde negativní převládá bez naděje na zlepšení. Petr Hrtánek operuje se spojením *negativní utopie* a ve své knize¹¹ nastiňuje terminologické kolísání. Dochází v zásadě ke stejnému závěru jako B. Jegorov¹², totiž že všechny varianty názvu jsou spíše pokusem o originální vysvětlení, než nezbytně nutnou stratifikací založenou na objektivní analýze. Myšlenkovou opozicí je tvrzení M. Šadurského, který *kvaziutopii*, *dystopii* a *kakatotopii* označuje za subžánrové varianty antiutopie.¹³ Minuciózní rozdělení fantastické literatury (ke které bývají antiutopie někdy řazeny) podává Umberto Eco, který rozlišuje *alotopii*, *utopii*, *uchronii*, *metatopii* a *metachronii*, aniž by však podrobně strukturoval *utopii* či *antiutopii*.¹⁴ Spojitost mezi *utopii* a její negativní variantou – *antiutopii*, pociťoval i Jevgenij Zamjatin, který „*дал определение антиутопии как утопии со знаком минус*.“¹⁵ Ruský termín *негативная утопия* nebo *утопия-предупреждение*¹⁶ implicitně zdůrazňuje obsah a myšlenkovou náplň takto označených textů. Za nejvýraznější rys antiutopických textů považujeme jejich zamýšlený *kriticismus*, předem plánovanou kritiku společenského pozadí, kritiku politického zaměření (člověk vs. řízená

8 Srov.: Booker, M. Keith.: *Dystopian literature: a theory and research guide*. Westport 1994; Bullen, E. – Parsons, E.: *Dystopian visions of global capitalism*. In: *Children's Literature and Education*, 38 (2007); Schermer, M.H.N.: *Brave New World versus Island – Utopians and Dystopians Views on Psychopharmacology*. In: *Medicine, Health Care and Philosophy*, 10 (2007); též v českých zdrojích Pučálíková, K. *Utopie a dystopie v dějinách myšlení*. Magisterská diplomová práce, FF MU Brno 2007 aj.

9 viz: Юрьева, Л.М.: *Русская антиутопия в контексте мировой литературы*. Москва 2005; Егоров, Б.Ф.: *Российские утопии: исторический путеводитель*. Санкт-Петербург 2007; Шадурский, М.И.: *Литературная утопия от Мора до Хаксли: проблемы жанровой поэтики и семиосферы*. Обретение острова. Москва 2007.

10 Srovnej např.: Kowalska, A.: *Od utopii do antyutopii*. Warszawa 1987.

11 Hrtánek, P.: *Negativní utopie v české próze druhé poloviny 20. století*. Ostrava 2004, s. 7.

12 Егоров, Б.Ф.: *Российские утопии: исторический путеводитель*. Санкт-Петербург 2007, s. 12. Jegorov dále zmiňuje termíny *kontrautopie*, *kvaziutopie*.

13 Шадурский, М.И.: *Литературная утопия от Мора до Хаксли: проблемы жанровой поэтики и семиосферы*. Обретение острова. Москва 2007.

14 Eco, U.: *Světy vědecko-fantastické literatury*. In: *O zrcadlech a jiné eseje*. Praha 2002; podrobněji viz též: Hrtánek, P.: *Negativní utopie v české próze druhé poloviny 20. století*. Ostrava 2004, s. 13.

15 Юрьева, Л.М.: *Русская антиутопия в контексте мировой литературы*. Москва 2005, s. 18.

16 Takové označení najdeme např. v Шескатов, В. П.: *Эволюция русской литературной утопии*. In: *Русская литературная утопия*. Москва 1986.

společnost). Z filozofického hlediska je zajímavý názor Hanse-Georga Gadamera, který zvláště od 80. let 20. století poukazuje na hrozící nebezpečí zneužití vědy a techniky, byrokratizace, faktické ztráty svobody a jisté východisko vidí v antropologické konstantě lidského bytí, založené v podstatě na biologické determinovanosti, která podle něj může odolat i genetické technokracii budoucnosti a jejím prostředkům sociální manipulace.¹⁷

Vztah utopie a antiutopie není antinomický, protikladný, ale spíše komplementární, doplňující se. Vplývání utopie do antiutopie dokumentují již zmíněné *Gulliverovy cesty* i *Utopie*. Obousměrnost tohoto vplývání není příliš zřetelná; směr procesu utopie-antiutopie se ukazuje jako silnější, i když např. v novele českého spisovatele Martina Harníčka *Maso* se hlavní postava dostává z totalitně řízeného města ke skupině lidí, jejichž soužití je založeno na idealistickém pojetí rovnosti. Utopie a antiutopie jsou dvě strany jedné mince, dva póly jednoho obvodu. Zobrazovaná realita, načrtnutý systém, mají podobný charakter (distanční chronotop – tedy vzdálenost prostorová i časová od autora/čtenáře, technologická novost, jinakost společenského uspořádání), hodnotově však z pozice autora a následně čtenáře utopie směřuje ke kladnému pólu, zatímco antiutopie stojí na pólu záporném. Jistý paradox, totiž že každá utopie by mohla být vlastně antiutopií, můžeme najít v pasáži Rabelaisova románu *Gargantua a Pantagruel*. Gargantuův bratr Jan za zásluhy při vítězství nad králem Pikrocholem získává právo vybudovat opatství, které by se lišilo od všech druhých. V Thelémě, jak opatství bylo nazváno, je vše krásné, každý v něm má právo být bohatý a žít svobodně, vše se řídí jediným pravidlem „Dělej si, co chceš“. Lidé v Thelémě pěstují umění, vybraně se oblékají, věnují se lovu, čtou, vzdělávají se, ale nestarají se, jak se uživit – peníze na tento přepych věnuje Gargantua. Ruský literární vědec Jurij Kagarlickij tento stav nazývá *spotřebitelskou utopií*.¹⁸ Přerozdělování prostředků, jedno ze zajímavých témat (anti)utopie, je stejně jako produkce produktů nutností pro život lidí. Utopie, jako ideální místo, je právě z těchto zdánlivě zřejmých a jednoduchých faktů nerealizovatelná a její literární ztvárnění musí být o proces produkce buď ochuzené, nebo se v něm nevyskytuje vůbec, v čemž právě může spočívat onen antiutopický, dobře schovaný osten. Vezmeme-li v úvahu ekonomický zákon produkce a spotřeby, aby fungoval utopický systém (utopická vize), musel by ho někdo dotovat. Na tyto dotace by musel mít prostředky, které by musel někde získat a musel by mít motiv (důvod), aby je takto používal. Takto funguje mecenášství v sektě elohomitů v románu Michela Houllebecqa *Možnost ostrova*, ve kterém náboženská skupina vytváří ideální společenství podobné Thelémě, avšak její

17 Hroch, J.: Hans-Georg Gadamer a hermeneutická filozofie. In: Horyna, B. – Krob, J.: *Cesty k vědě: jak správně myslet a psát*. Olomouc 2007.

18 Kagarlickij, J.: *Fantastika, utopie, antiutopie*. Praha 1982, s. 323.

financování probíhá z dobrovolných darů jejích členů. Utopická myšlenka volného přerozdělování a blahobytu všech – jak ji plánoval např. zkrachovalý socialismus sovětského typu¹⁹ – nutně musí skončit neúspěchem, který je mimo jiné důsledkem lidské jedinečnosti a přemýšlení. Z jistého zorného úhlu se tedy i utopické literární dílo může jevit negativně právě na základě důkazu nemožnosti naplnění vize a čtenářské znalosti tohoto důkazu. Spojitost mezi utopií a antiutopií vidí i Dorota Bielec, která tvrdí, že „*antiutopická próza vznikla jako polemika s idealizující utopickou literaturou a nesouhlasně se vymezovala vůči utopické vizi budoucího vývoje lidstva. Tam, kde utopie viděla optimistické výhledy do budoucna, antiutopie předpovídala ohrožení lidské individuality a svobody.*“²⁰ Podivuhodně podobnou definici nacházíme u M. K. Bookera: „*Briefly, dystopian literature is specifically that literature which situates itself in direct opposition to utopian thoughts, warning against the potential negative consequences of arrant utopianism. At the same time, dystopian literature generally also constitutes a critique of existing social conditions or political systems, either through the critical examination of the utopian premises upon which those conditions and systems are based or through the imaginative extension of those conditions and systems into different contexts that more clearly reveal their flaws and contradictions.*“²¹

Ostatně důkazem terminologické nejednotnosti jsou i slova V. Svatoň, který román Jevgenije Zamjatina *My* označil za klasickou utopii²², přestože bývá tradičně řazen k antiutopiím. Zdá se, že není dobré (ani účelné) striktně utopii a antiutopii odlišovat a kategorizovat, ale spíše jemně nivelizovat s vědomím dvoustrannosti (možná až dvojedinosti) těchto literárních žánrů (nebo jednoho – variujícího a balancujícího – literárního žánru). Jistou cestou může být subsumpce (anti)utopie pod imaginativní literaturu, která „*is one of the most important means by which any culture can investigate new ways of defining itself and of exploring alternatives to the social and political status quo.*“²³ Je to právě kritické, často satirické zobrazení sociálního a politického klimatu, které je spojníkem antiutopických textů a jejich distinktivním rysem. Nesamozřejmost a značná ambivalentnost, roztržičnost antiutopického žánru vystupuje na povrch při pohledu na některé antiutopické texty moderní, které

19 O příčinách selhání utopických vizí socialismu viz Texler, J. *Despotický socialismus: selhání utopie*. Praha 1996.

20 Bielec, D.: *Imaginace proti totalitě – český antiutopický román*. In: *Acta universitatis Palackianae Olomucensis, Facultas philosophica, Moravica* 4 (2005), s. 194.

21 Booker, M. Keith.: *Dystopian literature: a theory and research guide*. Westport 1994, s. 3, cit. podle <http://www.questia.com/reader/action/nextPage/9600100>.

22 Svatoň, V. *Kritika utopického rozumu*. Jevgenij Zamjatin. In: *Z druhého břehu (studie a eseje o ruské literatuře)*. Praha 2002, s. 377.

23 Booker, M. Keith.: *Dystopian literature: a theory and research guide*. Westport 1994, s. 3, cit. podle <http://www.questia.com/reader/action/nextPage/9600100>.

se snaží navodit dojem autentičnosti například zdánlivou historičností (Sorokin, Krusanov, Stančík). Svěbytný subžánr tvoří groteskní antiutopie, kterou můžeme najít např. u českého spisovatele Jana Křesadla. Ve svých textech (např. *Skrytý život Cypriána Bely*) vytváří absurdní groteskní prostředí s loutkovitými postavami jako protiváhu kritizovanému (komunistickému) režimu.

Ruské antiutopické texty

Emblémem, synonymem pro ruskou antiutopickou literaturu (a pro antiutopický román to platí dvojnásob) je jméno Jevgenije Zamjatina (1884–1937). Zákaz publikování a autorova emigrace způsobily, že Zamjatinova románová antiutopie *My* (1920) byla literárním vědcům a čtenářům v Rusku i mimo něj dlouho neznámá. Český překlad Václava Koeniga se nicméně (souběžně s překlady do angličtiny a francouzštiny) objevil nedlouho po vzniku románu a začal vycházet již v roce 1926 na pokračování v brněnských Lidových novinách²⁴ (knižní vydání vyšlo 1927, nový český překlad Vlasty a Jaroslava Tafelových vyšel r. 1989). Badatelský zájem o tento román dokumentuje rozsáhlá bibliografie²⁵, která se věnuje i jiným Zamjatinovým pracem, mistrným satirickým povídkám v Leskovově stylu *Zapadákův* (*На куличках* 1914) nebo *Psí život* (*Уездное*, 1912). Zamjatin v témže roce jako *My* napsal jiný antiutopický text, podobenství moderní civilizace jako doby kamenné *Jeskyně* (*Пещера*). Inspirační linie, vytvářející často zmiňovanou triádu Zamjatin-Huxley-Orwell, jde ovšem dále do minulosti. Zamjatin netvořil ze vzduchoprázdna a sám byl

²⁴ Ryčlová, I. Ruské dilema: společenské zlo v kontextu osudů tvůrčích osobností Ruska, Brno 2006, s. 102.

²⁵ Výběrově jmenujme např. Юрьева, Л.М.: Русская антиутопия в контексте мировой литературы. Москва 2005; Booker, M. Keith.: Dystopian literature: a theory and research guide. Westport 1994; Егоров, Б.Ф.: Российские утопии: исторический путеводитель. Санкт-Петербург 2007; Шадурский, М.И.: Литературная утопия от Мора до Хаксли: проблемы жанровой поэтики и семиосферы. Обретение острова. Москва 2007; Любимова, М. Ю. (ред.): Евгений Замятин и культура XX века. Санкт-Петербург 2002; Давидова, Т. Т.: Русский неореализм: идеология, поэтика, творческая эволюция (Е. Замятин, И. Шмелев, М. Пришвин, А. Платонов, М. Булгаков и др.): учебное пособие. Москва 2005; Cooke, B.: Human nature in utopia: Zamyatin's *We*. Evanston, Ill. 2002; Collins, Ch.: Evgenij Zamjatin: an interpretive study. Hague-Paris 1973; Shane, Alex M.: The Life and works of Evgenij Zamjatin. Berkeley, Los Angeles 1968; Russel, R.: Zamyatin's *We*. Bristol 2007; Goldt, R.: Thermodynamik als Textem: der Entropiesatz als poetologische Chiffre bei E. I. Zamjatin; Niero, Alessandro: Una „incognita“ di Evgenij Zamjatin: problemi di traduzione. Fasano 2001; Brown, E. J. *Brave New World*, 1984 & *We: an Essay on Anti-Utopia*; Žák, R.: Román Jevgenije Zamjatina *My* v kontextu ruské a světové antiutopie do roku 1950. Brno 1999 [rkp. dipl. práce – k tomuto textu přistupujeme s výhradami]; Ryčlová, I. *Bojím se budoucnosti*. In: *Táž: Ruské dilema: společenské zlo v kontextu osudů tvůrčích osobností Ruska*, Brno 2006, s. 89–107 a další.

inspirován H. G. Wellsem, jehož překlad sebraných spisů do ruštiny redigoval, ale zejména Valerijem Brjusovem, který text s antiutopickou tematikou *Республика Южного креста* (*Republika na Jižním kříži*) napsal již r. 1905 (otištěn byl r. 1908 v jeho sborníku povídek *Земная ос'* a předtím ještě časopisecky r. 1905 v Brjusovem redigovaném symbolistickém časopise *Вёсы*). A byla to také Brjusovova dramatika, zejména hry s antiutopickou tematikou *Земь* a *Диктатор*²⁶, které svým námětem (civilizace a její ohrožení, totalistická diktatura) mohly posloužit Zamjatinovi za vzor.

Dříve, ve čtyřicátých letech 19. století tvořil Vladimir Fjodorovič Odojevskij (1804–1869). Je to jednak jeho cyklus próz *Русские ночи* (*Ruské noci*, 1844, psáno již od 20. let 19. stol.), ve kterých (mimo jiná témata jako jsou otázky umění, zejména hudby – Bach, Beethoven) uvažoval o problému přelidnění Země, jednak nedokončený román *4338 год* dále rozvíjející tuto myšlenku. Záchranou je osídlení Měsíce, který „*служит источником снабжения Земли разными житейскими потребностями, чем отращается гибель, грозящая Земле по причине ее огромного народонаселения*“.²⁷ Odojevského zaujetí technikou a téma „zmenšování planety“ je patrné v pasáži *Русских nocí*, ve které díky pokroku v železniční dopravě dochází ke zvýšené migraci obyvatel, unifikaci životního stylu a cestování se stává zbytečnou záležitostí, neboť člověk všude vidí to stejné. Jednotnost, totální unifikovanost spatřujeme ve všech antiutopických textech, výrazně v románu *1984* (1949) G. Orwella (zde nejen v uniformitě jednání, ale i v jazyku – orwellovský *newspeak*), v *Мы* Zamjatina též v názvu „státního zřízení“ – *Едином Государстве*.²⁸ Šedivost, uniformní poslušnost podporovaná osobní špionáží, neustálým dohledem umožněným technickými pomůckami (kamery, počítačové systémy, sítě) představuje pro establishment (který je ovšem v antiutopii představován často pouze jednou osobou – vládcem, gosudarem) v literárním díle kontrolu, potřebnou pro potlačení rezistence. Vědecký pokrok, aplikovaný v „běžném“ životě není v antiutopických textech ve službách dobra, zlepšování sociálního stavu, pozitivním činitelem, ale právě naopak zneužitým prostředkem, noční můrou, agentem zla. Zamjatinova vize prosklených domů našla svůj odraz například v moderní architektuře.

Ztráta intimního prostoru včetně kontroly všeho možného (osobní komunikace, emaily, telefonní hovory) se z antiutopických literárních varování mění

²⁶ Podrobněji viz Kšicová, D.: *Antiutopie Valerije Brjusova*. In: *Táz: Od moderny k avantgardě – rusko-české paralely*. Brno 2007, s. 89–98; zrcadlový překlad těchto her viz Kšicová, D. – Klein, P.: *Dramatika ruského symbolismu. Texty v originále*. Brno 2001.

²⁷ Шестаков, В. П.: *Эволюция русской литературной утопии*. In: *Русская литературная утопия*. Москва 1986, s. 20.

²⁸ Jak příznačný název (a pro jaké zřízení) Zamjatin použil, vynikne při srovnání s politickou stranou bývalého ruského prezidenta, dnes premiéra Vladimira Putina *Единая Россия*.

ve skutečnost. Jak příznačný je potom nedávno zveřejněný fakt, že literární paranoik George Orwell (vlastním jménem Eric Arthur Blair, 1903–1950) byl po velkou část svého života sledován britskou tajnou službou.²⁹ Symptodem moderní doby je to, že zamjatinovský člověk-číslo, lidská osobnost nemající jméno, občanskou příslušnost, nýbrž pouze numerické vyjádření své existence, je dnes ryzí realitou (člověk a veškeré údaje o něm v počítačové podobě), navíc zcela běžně přijímanou a nezpochybňovanou.

Pravděpodobně prvním ruským textem (anti)utopického charakteru je *Путешествие в землю Офурскую* Michaila Michailoviče Šcerbatova z roku 1784 (vydáno 1891). Autor v něm podal satirickou vizi státu, v čele opět s absolutistickým vládcem.

Moderní monografie o ruské antiutopické próze z pera Lidie Michajlovny Jurjevojové *Русская антиутопия в контексте мировой литературы* (2005) zmiňuje tři hlavní spisovatele antiutopií: Jevgenije Zamjatina a jeho román *Мы*, Michaila Bulgakova a jeho tři antiutopické texty *Diaboliáda* (Дьявольяда), *Psí srdce* (Собачье сердце) a *Osudná vejce* (Роковые яйца, všechny 1925), které jsou však spíše tragikomickými groteskami s fantastickým námětem,

Posuny antiutopického žánru.

Směřování ke kratšímu prozaickému útvaru?

V současné literatuře nejen ruské můžeme sledovat hromadění textů, ve kterých dochází ke stírání (možná zdánlivému) mezi fikcí a non-fikcí. Model překlápení žánrů, vytváření alternativních historií, propojování krásné a věcné literatury je označován jako próza virtuální autenticity. Jak dokazuje Ivo Pospíšil³⁰, jedná se o pozvolný proces, patrný v různých literaturách – německé (Erich von Däniken – *Vzpomínky na budoucnost*), ruské (Ivan Jefremov) i české (např. Ludvík Souček). Svérázné podání historických fakt, hraničících s drzou mystifikací předkládá český spisovatel Petr Stančík (známější pod pseudonymem Odilo Strdický ze Strdic) ve svém románu *Pérák* (2008).³¹ Ve své próze oživuje postavu polomytického pražského protektorátního hrdiny Franty Péráka a přiřazuje mu účast na řadě událostí v protektorátu Böhmen und Mähren (atentát na R. Heydricha). Manipulace s historií na komiksovém podkladě představuje

²⁹ Watching Orwell. Dostupné online: <http://www.iht.com/articles/2007/09/07/opinion/ed-orwell.php>. Bezpochyby zajímavou studnicí informací představují Orwellovy deníky, které jsou ve formě blogu publikovány na adrese <http://orwelldiaries.wordpress.com>.

³⁰ Pospíšil, I.: Próza virtuální autenticity a existenciálního znejistění. SPFFBU, X 10, Slavica Litteraria, s. 5–20.

³¹ Podrobněji viz naše recenze I česká literatura má svého supermana. In: Literární noviny 2008, 29, s. 10. Dostupné též online: <http://www.literarky.cz/?p=clanek&id=5551>.

příklad virtuální autenticity, která znejist'uje čtenáře a předkládá mu fikci jako skutečnost a skutečnost jako fikci.

O celá staletí do minulosti se pro pozadí své novely vrací ruský spisovatel Vladimir Sorokin (1955), vzděláním inženýr v oblasti ropného průmyslu. V 90. letech 20. století virtuózní imitátor žánrových modelů a klišé, ve kterých vlastně již tehdy předjal postupy své další tvorby (romány *Fronta*, *Třicátá Marinina láska*, *Голубое сало* aj., řada povídek, ale též dramát) zvolil ve své novele z roku 2007 *День опричника* obloukové schéma propojení historie a současnosti (či budoucnosti). Hrdina jeho prózy Andrej Danilovič Komjaga je opričnikem – tedy členem historicky doložené „ochranky“ cara Ivana IV. z poloviny 16. století, který ovšem v Sorokinově novele „pracuje“ v moderní době, blíže neurčené budoucnosti, ve které komunikace probíhá přes virtuální hologramy a jezdí se v moderních vozech. Andrej vykonává ochranářskou činnost pro Vládce (Государь), typickou postavu literárních antiutopií. Spojení historicity a modernosti probíhá nejen v dějové linii, ale i na úrovni slov. Sorokinova záliba ve slovní ekvilibristice se projevuje v používání archaismů (чело, очи, единожды), ale též vulgarit nejrhubšího zrna („*В те стародавние времена / на Руси Святой ножей не было, / посему мужики говядину хуями разрубали*“³²). Náboženský nádech ruské literatury, spjatý snad s nezakončenou sekularizací, je – což může působit ironicky vzhledem k nereligióznímu charakteru antiutopií – přítomný i v *Dni opričnika* („*Справедлив Государь наш и слава Божу*“³³). Zároveň však Sorokin narušuje historické fundamenty (moskevský Kreml je natřen na bílo) a hodnoty (v lékárnách se prodává kokain). Pokračuje tedy ve svém literárním parazitismu, velké míře triviálnosti, tolikrát zmiňované postmodernistické palimpsestovosti a ambivalentnosti a de facto výrazněji nevybočuje z linie své tvorby, činí tak ovšem na půdorysu povídky než rozsáhlejšího útvaru.

Vzhledem k plánované provokativnosti, s jakou Vladimir Sorokin tvořil veškeré své texty a sycením i z aktuálních témat se můžeme domnívat, že i ve *Dni opričnika* naráží na některé problémy současného Ruska. Ruští oligarchové se svými budovanými impérii vládou ve svých ekonomických državách ve stylu středověké opričniny, ekonomická destabilizace Ruska v 90. letech je u Sorokina *Великой Чисткой Казначейской*. Prodejní úspěchy Sorokina naznačují, že triviálnost a stereotypnost nemusejí u schopného spisovatele znamenat odklon čtenářů, naopak podsouvání historicity, virtuální autenticity (a jistě i existenciálního znejistění u těch recipientů literatury, kteří více přemýšlejí) podněcují další tvorbu. Tak je tomu například u českého spisovatele Miloše Urbana (a samozřejmě Michala Viewegha), který se ve svých románech v zásadě neodchy-

32 Сорокин, В. *День опричника*. Москва 2008, s. 32.

33 Тамтѣж, s. 14.

luje od žánru a stylu své literární produkce. V ruské antiutopické literatuře je zajímavé, že texty tohoto žánru přináležejí k románu spíše výjimečně či vůbec.

Jiný ruský inženýr, Alexandr Kabakov (nar. 1943) se stal známým díky antiutopické novele *Невозвращенец* (1988). Předkládá v ní vizi postapokalyptické Moskvy, po společensko-politickém kataklyzmatu nazvaném Radikální Rekonstrukce (Радикальная Реконструкция), kterou můžeme chápat jako skryté synonymum pro gorbačovovskou perestrojku. Opojná představa společenského uvolnění a liberalizace v Sovětském svazu poloviny osmdesátých let 20. století šla ruku v ruce s obavami z náhlé svobody, z výsledku velké rekonstrukce společnosti. Kabakov zachytil svoje myšlenky na tuto epochu ve formě nevelké novely, která se dočkala i svého pokračování v textu *Приговорённый*. Hlavní hrdina novely *Невозвращенец* Jurij Iljič je postavou z pikareskních románů, osamělý bojovník starající se hlavně o své přežití ve městě sužovaném hladem, kde jsou potraviny na příděl. Stejně jako v jiných antiutopiích je přítomna postava vůdce, vládce, zde generála. Funguje zde jiný měnový systém, zboží je směňováno za poukazy.

Na výše uvedených příkladech můžeme sledovat tendování antiutopického žánru ke kratšímu textovému útvaru, zejména k povídce (novele³⁴). Příliš jednoduchým by bylo vysvětlení, že povídka je „rychlým žánrem“, rychle vznikajícím a rychle čteným (podobně jako poezie, u které je takové označení snad oprávněnější), často pod tlakem momentálních událostí, které se autor snaží v krátké době zachytit na papír. Naši domněnkou ohledně toho, proč nevzniká více antiutopií románového rozsahu, je vědomí jisté vyčerpanosti tématu, resp. jeho stereotypnosti a také prvoplánové a předem dané orientace. Americký spisovatel ruského původu Isaac Asimov (1920–1992) ve své autobiografické knize *Já, Asimov* (I, Asimov, A Memoir, 1994, česky 1996) uvádí, že když psal své romány science-fiction, nejvíce času mu zabralo vytvoření *jiného* prostředí, *jiného* světa, který by byl uvěřitelný. Autoři antiutopií mají v tomhle ohledu možná snadnější cestu, protože vědomě při vytváření společnosti ve svých textech navazují na nějaký status quo, který většinou kriticky a satiricky zobrazují a deformují. Nemusejí tedy provádět složitou a zdlouhavou extrapolaci. Píše-li autor text se záměrem vytvořit antiutopii, musí mu být jasná kritizovaná podstata. Tak se podnes někdy traduje, že 1984 G. Orwella je vlastně zobrazení stalinského Ruska, což lze považovat za názor přinejmenším diskutabilní. Ojedinelé antiutopické romány obsahují nejenom stigma technického a technologického pokroku ve službách zla, ale zároveň přinášejí i výrazný lidský příběh, individuální tragédii, odpor jedince. Celistvost, románová totalitárnost v pohledu na svět je v antiutopiích upozaděna, neboť v centru není člověk, ale celá

---

³⁴ Teoreticky k vymezení povídky viz Pilař, M.: Pokus o žánrové vymezení povídky. Ostrava 1994.

společnost. Není náhodou, že výrazné antiutopické texty (Zamjatin, Orwell, Kabakov) se rodí na křižovatkách, milnících kultur a společností. Ono varování je však hadem, požírajícím vlastní ocas, a aby se nestalo samoučelným a rozpitým na příliš velké ploše, musí k němu spisovatel přiložit přidanou hodnotu. To se podařilo Zamjatinovi na románovém poli, Kabakovovi na území povídky.

Dá se říci, že antiutopický román, ačkoliv se nestal masovou záležitostí a bohatou množinou textů, tvoří svébytný žánr, dokonce původní ruský, ovlivňující ostatní antiutopické romány jinojazyčné. Nejvýraznějším ruským romanopiscem antiutopií zůstává i po takřka devadesáti letech Jevgenij Zamjatin, který sice měl své následovníky, ale ti buď nedosáhli jeho kvalit (Zinovjev), odbočili od antiutopického žánru k fantastice a sci-fi (bratři Strugačtí) nebo produkovali či produkují texty spíše povídkového/novelistického charakteru (Sorokin, Kabakov). Ať tak či onak, zůstávají antiutopické texty, spíše než zábavným čtením, stigmatem, varovným prstem, *predostereženijem* a bude neobyčejně zajímavé sledovat, projeví-li se v tomto žánru nějaký posun nebo nastane-li tento posun jiným přečtením již napsaného.

Literatura

- Asimov, I.: *Já, Asimov*. Praha 1996.
- Bielec, D.: Imaginace proti totalitě – český antiutopický román. In: *Acta universitatis Palackianae Olomucensis*, Facultas philosophica, Moravica 4 (2005).
- Booker, M. Keith.: *Dystopian literature: a theory and research guide*. Westport 1994.
- Brown, E. J.: *Brave New World, 1984 & We: an Essay on Anti-Utopia*. Michigan 1976.
- Bullen, E. – Parsons, E.: Dystopian visions of global capitalism. In: *Children's Literature and Education*, 38 (2007).
- Hroch, J.: Hans-Georg Gadamer a hermeneutická filozofie. In: Horyna, B.-Krob, J.: *Cesty k vědě: jak správně myslet a psát*. Olomouc 2007.
- Hrtánek, P.: *Negativní utopie v české próze druhé poloviny 20. století*. Ostrava 2004.
- Kagarlickij, J.: *Fantastika, utopie, antiutopie*. Praha 1982.
- Kowalska, A.: *Od utopii do antyutopii*. Warszawa 1987.
- Kšicová, D.: Antiutopie Valerije Brjusova. In: Táž: *Od moderny k avantgardě – rusko-české paralely*. Brno 2007.
- Mocná-Peterka: *Encyklopedie literárních žánrů*. Praha 2004.
- Pavera, L.-Všetička, F.: *Lexikon literárních pojmů*. Olomouc 2002.
- Pilař, M.: *Pokus o žánrové vymezení povídky*. Ostrava 1994.
- Pospišil, I.: Próza virtuální autenticity a existenciálního znejistění. SPFFBU, X 10, *Slavica Litteraria*.
- Pospišil, I.: *Ruský román znovu navštívený. Historie, uzlové body vývoje, teorie a mezinárodní souvislosti: od počátků k výhledu do současnosti*. Brno 2005.
- Pučalíková, K.: *Utopie a dystopie v dějinách myšlení*. Magisterská diplomová práce, FF MU Brno 2007.
- Ryčlová, I.: *Ruské dilema: společenské zlo v kontextu osudů tvůrčích osobností Ruska*, Brno 2006.
- Schermer, M. H. N.: Brave New World versus Island – Utopians and Dystopians Views on Psychopharmacology. In: *Medicine, Health Care and Philosophy*, 10 (2007).

- Svatoň, V.: Kritika utopického rozumu. Jevgenij Zamjatin. In: Z druhého břehu (studie a eseje o ruské literatuře). Praha 2002.
- Švankmajer, M.: *Dějiny Ruska*. Praha, 2004.
- Texler, J.: *Despotický socialismus: selhání utopie*. Praha 1996.
- Vlašín, Š. (ed.): *Slovník literární teorie*. Praha 1977.
- Watching Orwell*. Dostupné online: <http://www.iht.com/articles/2007/09/07/opinion/edorwell.php>.
- Žák, R.: *Román Jevgenije Zamjatina My v kontextu ruské a světové antiutopie do roku 1950*. Brno 1999 [rkp. dipl. práce].
- Егоров, Б.Ф.: *Российские утопии: исторический путеводитель*. Санкт-Петербург 2007.
- Юрьева, Л.М.: *Русская антиутопия в контексте мировой литературы*. Москва 2005.
- Шадурский, М.И.: *Литературная утопия от Мора до Хаксли: проблемы жанровой поэтики и семиосферы*. Обретение острова. Москва 2007.
- Шестаков, В. П.: Эволюция русской литературной утопии. In: *Русская литературная утопия*. Москва 1986.

